

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Федьков

Світлана Орлик. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). Монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

Минає 100-річчя з часу завершення Першої світової війни і в історичній науці підбивають підсумки досліджень, з'являються фундаментальні праці, які узагальнюють напрацювання поколінь учених щодо військової, політичної, соціальної, економічної, культурної, духовної та інших складових цієї епохальної події. Велика війна стала глобальним військово-політичним протистоянням, що охопило та змінило світ, долю багатьох народів на планеті. Українські землі опинилися в епіцентрі протистояння на Східному фронті, де велися воєнні дії Російської імперії з країнами Четвертого союзу, а українці безпосередньо відчували згубні наслідки війни.

Рецензована монографія С. Орлик присвячена малодослідженій проблемі – фінансовій політиці Росії на окупованих територіях Галичини та Буковини в період Першої світової війни. Попри те, що в роботі відсутній методологічний підрозділ, на основі аналізу змісту книги можемо стверджувати, що вона написана на рівні сучасної історичної науки з її міждисциплінарними підходами. Поряд із загальнонауковими, спеціальними історичними принципами та методами дослідження авторка використовує підходи «нової економічної історії», теоретичну та методологічну основу якої складають моделювання економічних процесів і кількісний аналіз¹. Рецензоване дослідження наочно репрезентує власну приналежність до кліометричного напрямку в історичній науці з його прихильністю до використання економічної теорії та математично-статистичних методів і моделей. Обробка історичних джерел за допомогою математичних методів уможливорює позитивне розв'язання важливої епістемологічної проблеми – верифікації історичних гіпотез. Отже, у розрізі нової економічної історії С. Орлик подає у монографії новітній погляд на окупаційну фінансову політику Росії в роки Великої війни.

Запропонована структура праці (вступ, п'ять розділів, висновки, додатки та бібліографія) уможливорює якнайкраще висвітлити проблематику. У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, що в умовах російської агресії проти України є цілком очевидною. С. Орлик чітко визначила мету та завдання монографії, які передбачають комплексно дослідити фінансову (грошово-кредитну, податкову, митну, бюджетну, цінову) політику Росії на окупованих територіях Галичини та Буковини. Хронологічні межі монографії охоплюють період

першої та другої окупації західноукраїнських земель (із серпня 1914 р. по серпень 1917 р.), коли в Росії панувало самодержавство та Тимчасовий уряд. Прикметно, що в роботі авторка не розподіляла ці політично різноприродні режими, оскільки в їхній політиці спостерігалася спадкоємність.

У вступі С. Орлик розглянула історіографію проблеми у розрізі трьох викремлених нею історіографічних груп праць: 1) роботи сучасників досліджуваного періоду (дореволюційна історіографія); 2) наукова спадщина радянських учених; 3) праці сучасних українських та зарубіжних дослідників (з 1991 р.). Поза увагою дослідниці не залишилися скільки-небудь важливі дослідження. У характеристиці напрацювань дослідників-сучасників варто було б, на наш погляд, акцентувати увагу на тому, що не лише прихильники самодержавства, але й російська ліберальна опозиція пропонувала шляхи вдосконалення фінансової політики царизму для досягнення перемоги.

Запропонована авторкою класифікація джерел (с. 26) є досить поширеною в науковій літературі та дозволяє охопити весь комплекс історичних джерел із проблеми. Архівна евристика сприяла позитивному розв'язанню дискусійного питання про наявність джерел російської адміністрації для розв'язання фінансових проблем на окупованій території. С. Орлик виявила важливі в інформаційному плані матеріали в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), у Центральному державному історичному архіві України (м. Львів), в обласних державних архівах, які створили передумови для успішного розв'язання низки важливих питань фінансової політики Російської імперії на окупованих територіях Галичини і Буковини. Дослідниця ґрунтовно проаналізувала джерела з досліджуваної проблеми. Зазначимо, що оригінальним і рідкісним у науковій літературі стало використання нумізматичних і боністичних джерел для оцінки грошового обігу.

У першому розділі монографії подано загальну характеристику фінансів Російської імперії напередодні та в період Першої світової війни. Дослідниця розглянула основні заходи російського уряду з макрофінансової стабілізації в країні: збільшення золотого запасу та стимулювання золото-платинового видобутку; провадження, наскільки можливо, збалансованої внутрішньої грошово-кредитної політики; подолання розмінної кризи. Переконливо доведено, що золотий запас країни виявився недостатнім, а золото-платинова промисловість не забезпечувала його необхідного поповнення. Проаналізовано політику імперського уряду в грошово-кредитній сфері, де спостерігалася надмірна емісійна активність, яка призводила до інфляційних процесів і погіршення економічного становища населення країни. Наслідком цього стало те, що задля збереження грошових заощаджень жителі країни вдавалися до скарбування золотих, срібних, а згодом і мідних грошей, що породило розмінну кризу. Дуже цікавими та маловідомими є сторінки дослідження, присвячені фактам діяльності уряду з подолання цієї кризи за допомогою друку розмінних марок, казначейських знаків. Як засіб до фінансової стабілізації здійснювався випуск короткострокових казначейських зобов'язань і казначейських білетів, прове-

дення благодійних лотерей. Авторка відзначила також роль внутрішніх військових позик у досягненні макрофінансової стабілізації та проблеми, які виникли при їхній реалізації.

Дослідниця наочно показала, що серед провідних російських економістів і в правлячих колах не було єдності щодо оцінки загальної військово-політичної ситуації, зокрема можливої тривалості війни, а також різних аспектів фінансової політики, що й зумовлювало її суперечливість. Саме тому можна погодитися з головним лейтмотивом монографії, що Російська імперія фінансово виявилася неготовою до ведення тривалої війни.

Важливою складовою опису фінансової політики Російської імперії є характеристика функціонування податкової та митної галузей. Дослідниця вказала на системні проблеми та труднощі, що мали податкові органи в умовах Великої війни, насамперед застаріла податкова система, втрати від заборони продажу алкоголю та «економічний шок» підприємств промисловості та торгівлі у зв'язку з початком воєнних дій. С. Орлик переконливо довела, що незважаючи на значне збільшення кількості та обсягів податків і зборів, уряду не вдалося досягнути виконання дохідної частини бюджету. Головною причиною цього авторка обґрунтовано назвала архаїчну податкову систему романівської імперії. Водночас відзначено деякі позитивні тенденції в розвитку податкового законодавства та практик, зокрема запровадження прогресивного оподаткування. Проте підготовлений і введений в дію з 1 січня 1917 р. закон «Про прибутковий податок» виявився занадто запізним. Складності в діяльності митних органів з наповненням бюджету С. Орлик цілком вмотивовано пов'язує зі скороченням обсягу імпорتنих операцій, вона прийшла до логічного висновку, що збільшення ставок податків, особливо акцизів, і митних зборів при забезпеченні фіскальної функції водночас призводило до зростання цін та податкового навантаження на населення, яке на власних плечах виносило весь тягар війни.

У кінці першого розділу С. Орлик розглянула формування зовнішньої грошово-кредитної політики в період війни (підрозділ 1.3.), аналіз якої засвідчив наявність важливих проблем і у цій сфері. Унаслідок втрати частини ринків відбулося різке скорочення зовнішньої торгівлі, що спричинило негативне торговельне сальдо. Потреба у валюті для закупівлі критичних товарів для армії змушували уряд вдаватися до запозичень валютних коштів, що призвело до збільшення зовнішнього державного боргу. Зростав випуск довго- та короткострокових боргових зобов'язань для розміщення їх на зовнішніх ринках, переважно Англії та Франції. Завдяки важливому статистичному матеріалу, С. Орлик довела непомірну «ціну війни» для економіки Російської імперії. У висновку до розділу узагальнено причини краху вдаваної фінансової стабільності країни у період Великої війни.

Здійснивши загальний аналіз фінансів Російської імперії, С. Орлик охарактеризувала структуру фінансової структури окупаційного режиму в Галичині та Буковині. У підрозділі 2.1. вона розглянула нормативно-правові підстави, процес

формування та діяльності польових фортечних казначейств. Авторка зазначає, що їхній штатний розпис не відповідав обсягам роботи, що призводило до критичного становища та запровадження нових установ і посад у них. Зауважено, що польові казначейства окупантів обслуговували не лише потреби армії, але й виконували банківські функції із зарахування податків, мита та інших платежів до імперської казни.

Наступною важливою структурною одиницею окупаційної влади, формування якої розглянуто у праці, було Управління фінансовими справами при військовому генерал-губернаторстві Галичини і Буковини. С. Орлик з'ясувала юридичні повноваження посадовців окупаційної влади (військовий генерал-губернатор, губернатор, начальник повіту) у фінансовій сфері. Вбачаючи політику визискування окупованих територій, дослідниця зазначила, що, всупереч міжнародному праву, росіяни стали підвищувати ставки акцизів. Детально розглянуто питання про кадрове забезпечення діяльності установ; авторка прийшла до обґрунтованого висновку, що важливою перешкодою у штатній комплектації фінустанов був низький фаховий рівень чиновників.

Ще одну гілку окупаційних установ склало Управління державним майном при військовому генерал-губернаторові Галичини і Буковини, на яке покладалося керівництво казенним майном австро-угорського уряду та власністю, що визначалася як «військова здобич». Проаналізувавши міжнародно-правові норми, С. Орлик простежила практичну діяльність російської влади в цій сфері протягом першої та другої окупацій західноукраїнських земель. Відсутність належного нормативного забезпечення, недостатній штат установ, як зазначає науковець, стали перешкодами ефективної діяльності Управління. Лише з жовтня 1916 р. зазначені проблеми були розв'язані, а установа отримала назву «Управління майном державним і православного релігійного фонду при Військовому генерал-губернаторові Галичини і Буковини» з розширенням наданих їй повноважень. С. Орлик відзначає різні напрями досить успішної діяльності Управління, одним із показників якої стали значні кошти на його рахунках. Дослідниця, характеризуючи діяльність окупаційної влади, називає масові несанкціоновані вирубки лісу на захоплених територіях. Одним із напрямів діяльності російської армії стали несанкціоновані реквізиції майна в покинутих маєтках.

Формування митних органів і реалізацію митної політики розглянуто в підрозділі 2.4. Названі проблеми, як зазначає С. Орлик, військова влада частково вирішувала, а саме: евакуювала персонал митниць, а прикордонні підрозділи приєднала до військових частин. Проте головні завдання у здійсненні митної політики поклалися на Міністерство фінансів. Дослідниця з'ясувала проблеми, з якими стикнулася влада у цій сфері, а також докладно охарактеризувала підходи окупантів до ефективної реалізації митної політики. Детально розглянуто зміст проекту «Правил щодо створення та діяльності російських митних органів у межах Галицького генерал-губернаторства». Цілком слушним є авторське твердження про повільність функціонування російської бюрокра-

тичної машини, яка лише через півроку спромоглася на створення митних органів, що повноцінно запрацювали лише на початку 1917 р. С. Орлик розглянула також повсякденні практики митних установ на окупованих територіях.

Специфіку функціонування грошової системи, цінову політику на окупованих територіях розглянуто в підрозділі 3.1, який складається з трьох пунктів. Дослідниця переконливо довела неспроможність окупаційної влади перевести грошовий обіг у захопленому регіоні на російську грошову одиницю. Вона докладно з'ясувала питання про адміністративно визначений і реальний ринковий курси грошових одиниць, навела численні факти порушень офіційних постанов з боку різних осіб і прийшла до висновку про неможливість досягнути порядку в цій сфері. Науковець також подала численні факти, які засвідчували несприйняття місцевим населенням російських грошей, і вказала на причини цього явища, що приховувалися не лише в економічній, але й у військово-політичній сферах, зазначила також, що поширення фальшивих купюр також не зміцнювали віри в надійність рубля. С. Орлик розглянула чинники коливання курсу валют та активне формування тіньового курсу на окупованих територіях. Вона простежила також причини та перебіг розмінної кризи на захоплених землях. Зазначені явища стали згубними для фінансової політики російської влади. Цікавими є сторінки монографії, присвячені спробам органів міського самоврядування західноукраїнських міст подолати фінансову кризу на регіональному рівні, зокрема за допомогою випуску місцевих бон. Повнота становища доповнюється характеристикою функціонування банківської системи в Галичині та Буковині.

Окупація території західноукраїнських земель покладала на російську владу обов'язок регулювання процесів в особливо чутливій для населення сфері – ціновій політиці (підрозділ 3.2). С. Орлик розглянула різні чинники, що впливали на фінансову політику: воєнні дії та військово-політична нестабільність, транспортний колапс та ін. Дослідниця проаналізувала також адміністративні заходи влади, спрямовані на регулювання цін у регіоні та слушно зазначила, що проблема полягала в тому, що адміністративно встановлені такси і реальні ринкові ціни в регіоні суттєво відрізнялися. Використовуючи компаративний метод дослідження, учена порівняла ціни на продукти в різних повітах Галичини і Буковини з цінами в українських, білоруських, польських і російських губерніях, а також простежила їхню динаміку на окупованих територіях. С. Орлик детально проаналізувала процес інфляційного зростання цін на прикладі м. Збараж із вересня 1914 по жовтень 1917 рр. Дослідниця також з'ясувала причини, навела численні факти порушень владних розпоряджень про обмеження цін у регіоні. Обґрунтованою є авторська теза про неефективність контролю за цінами з боку окупаційної адміністрації, заходи якої часто лише ускладнювали проблеми (зокрема, обмеження, які накладалися на пересування євреїв-торгівців). Аналіз цінової політики щодо заготівельних і ревізійних цін, зроблений С. Орлик, засвідчує, що російська влада всіляко обмежувала їхнє зростання. Порівняння зазначених цін у Га-

личині та Буковині з цінами в інших регіонах імперії засвідчувало, що на захоплених землях вони були суттєво нижчими. Водночас, авторка обґрунтовано стверджує, що на окупованій території цінова політика на продукти першої необхідності зумовила суттєву різницю в цінах по повітах, спричиняла галопуючу інфляцію, дефіцит товарів і навіть голод. Запроваджена різниця в цінах у 2-3 рази між заготівельними та на продукти першої необхідності призводила до визискування населення західноукраїнських земель російськими «визволителями». Становище мешканців Галичини і Буковини ускладнювалося, як видно з тексту монографії, низькими цінами на робочу силу, внаслідок чого їхня сплатоспроможність досягла мінімальної межі.

З'ясуванню податної здатності населення Галичини і Буковини як відправного пункту податкової політики окупаційної адміністрації С. Орлик присвятила підрозділ 4.1. Дослідниця навела численні факти неправомірних дій російських військових, які призводили до розорення населення «визволених» територій. Влада створювала видимість урегулювання конфліктних ситуацій, проте загальне становище жителів захоплених земель було важким, що, врешті, позначалося на їхній податковій спроможності. Військові дії, грабежі, реквізиції, контрибуції приводили населення до межі зубожіння і голоду, а створений окупантами Продовольчий відділ діяв у край неефективно. Водночас, як засвідчують дані монографії, російська влада здійснювала активний продаж поспіхом конфіскованого приватного майна. Прикметно, що таку фінансову політику самодержавства на окупованих територіях «гідно» продовжував російський Тимчасовий уряд.

Не менше труднощів в окупаційній владі виникало з розробкою механізму стягнення податків (підрозділ 4.2). У монографії з'ясовано головні завдання, що постали перед російськими окупантами, та спроби їхньої реалізації на практиці. Авторка докладно розглянула проекти організації податкової справи на місцях та причини, які перешкоджали їхній реалізації. Спроби скористатися прогресивним законодавством і апаратом податкових інституцій Австро-Угорщини, податкова система якої ґрунтовно проаналізована, виявилися загалом невдалими через брак бажання, часу та фахівців.

Налагодження діяльності, фінансове управління та податковий контроль на секвестрованих і казенних підприємствах найрозвинутіших галузей промисловості Галичини та Буковини – нафтовидобувній, нафтопереробній і соляній, а також на Джурівських вугільних копальнях, розглянуто в підрозділі 4.3 монографії. Дослідниця з'ясувала становище, яке склалося на підприємствах у зазначених галузях під час першої та другої окупацій, їх юридичний статус, розглянула заходи російської військової та цивільної влади щодо налагодження їхнього функціонування, управління та контролю за діяльністю, розподілом і продажом продукції. Здійснені авторкою підрахунки в натуральних показниках і рублях виробленої та проданої (розподіленої) продукції, дані про сплачені податки засвідчують, що російська влада сповна використала ресурси зазначених галузей західноукраїнських земель для зміцнення свого фінансового

становища та забезпечення армії.

Особливості акцизного оподаткування окупованих територій в умовах війни розглянуто в підрозділі 4.4 монографії. У доволі розвинутій тютюновій галузі російська влада відмовилася від практикованої державної монополії Австро-Угорщини, що пояснювалося поруйнованим станом підприємств і браком сировини. Відтак окупанти вирішили використати приватну ініціативу, діяльність Всеросійського земського союзу для відновлення галузі. У праці охарактеризовано наявні труднощі та конкретні заходи, які здійснила влада для налагодження випуску тютюнових виробів і їхньої реалізації. З'ясовано також запровадження акцизів у цукровій промисловості, у виробництві дріжджів, із забою худоби. Водночас С. Орлик розглянула заходи окупаційної влади у боротьбі з тіньовою економікою, ухилянням від сплати непрямих податків. Запровадження акцизів із 1 квітня 1917 р. у період Тимчасового уряду засвідчило спадковість його політики з царським урядом. У пункті 4.4.4 надзвичайно глибоко розглянуто заходи росіян щодо реалізації «сухого закону» на окупованих територіях і безпосередньо в районі театру воєнних дій. Вимушені «тимчасові» заходи уряду (часто вкрай жорсткі, які призводили до фінансових збитків виробників алкогольної продукції) насправді виявилися довготривалими і засвідчили неефективність на практиці. Остання проявилася в нездатності контролювати цю інфраструктурно розгалужену та дуже «чутливу» сферу економіки, про що засвідчили численні зловживання не лише місцевого населення, але й представників окупантів. Посилення контролю та репресивних заходів російської влади лише переконували у наявності важливих проблем у зазначених галузях економіки.

Грабіжницький характер російської окупаційної влади, як видно з підрозділу 4.5 монографії, засвідчило запровадження незаконного гербового збору. Всупереч австро-угорському законодавству та міжнародному праву представники царського самодержавства, а згодом і «демократичного» Тимчасового уряду запровадили гербовий збір і вимагали його повсюдного виконання. С. Орлик дослідила особливості адміністрування промислового податку, який також запроваджувався за російським законодавством, детально охарактеризувала особливості його справляння для різних категорій підприємств Галичини та Буковини. Зазначено, що законослухняне населення південно-західної України загалом добросовісно сплачувало цей податок і, враховуючи додаткові військовий податок і розкладковий збір, суттєво поповнювало російську казну. Водночас, дослідниця навела приклади різних особливих ситуацій, пов'язаних із цим податком і способи їх розв'язання. Досить простим способом поповнення казни, як наочно показала С. Орлик, стали запроваджені на основі російських законів і підзаконних актів адміністративні штрафи. Десятки відомих і невідомих населенню юридичних документів, перелік яких міститься в науковому виданні, були підставами для штрафів. Авторка описала, як функціонував механізм для притягнення до адміністративної відповідальності.

У монографії розглянуто також інші неподаткові платежі, мита та випадкові надходження, які справлялися на окупованій території Галичини та Буко-

вини. Украй болісним для мешканців західноукраїнських земель, як наочно засвідчують наведені та узагальнені в монографії факти, стали різноманітні примусові натуральні повинності, до яких залучалося населення віком від 14 до 54 років. Найважчими з них були риття окопів, вирубка лісу та відновлення залізниць. Справжнім покаранням для людей і тварин стало виконання підводної повинності; благом ставав продаж тяглової сили, щоб позбутися вказаних випробувань. Однак це неминуче погіршувало і так важке становище західноукраїнських селян, призводило до занепаду їхніх господарств. Наведені С. Орлик дані про компенсації та тарифи за виконані роботи свідчать, що вони не покривали й частини зусиль і витрат на прогодування людей і тварин, ремонт возів, людям бракувало часу на власне господарство. За таких обставин населення всіляко ухилялося від натуральних повинностей, незважаючи на штрафи, які на них накладалися.

Для з'ясування особливостей місцевого оподаткування та бюджетної політики (підрозділ 5.1) С. Орлик проаналізувала законодавство Австро-Угорщини в цій сфері, на основі якого, згідно з міжнародним правом, мали збиратись краєві та гмінні податки. Проте російська влада традиційно не дотримувалася IV Гаазької конвенції, оскільки мала намір якомога менше фінансів залишати в окупованих Галичині та Буковині, а, натомість, поповнювати імперську казну. У монографії відзначено наявний безлад у сфері місцевих податків і зборів, який спричинився діями окупантів. Для характеристики безладу, що траплявся в цій сфері, дослідниця дещо переобтяжила текст монографії наведенням численних фактів, описаних на основі документів архівних установ.

Проаналізовано також різноманітні практики запровадження зборів у регіоні: рогаткових, базарних (ярмаркових), шляхових і копитних, з публічних розважальних і видовищних закладів. Гмінні збори з рухомого та нерухомого майна, як свідчать дані, наведені С. Орлик, також відзначалися строкатістю. Висвітлена в монографії діяльність особливих комісій з питання пошуку джерел доходів міських і гмінних управлінь, які мали навести лад у сфері місцевого оподаткування, лише частково досягнули мети (як приклад вдалої податкової політики на регіональному рівні названо м. Тернопіль). Формування місцевих бюджетів на основі оподаткування промислово-торговельної діяльності в умовах війни відбувалося з величезними труднощами, тому, узагальнюючи результати діяльності у цій сфері, С. Орлик цілком обґрунтовано стверджує, що всі ці податки та збори підкорялися одному важливому правилу, на основі якої діяла російська окупаційна влада: «стягнути максимум у дохід державної казни Росії і не дати жодної копійки на утримання цих територій».

Зазначений стан із адмініструванням місцевих податків і зборів, як свідчать дані підрозділу 5.2 монографії С. Орлик, украй негативно позначився на бюджетах міст і гмін територій Галичини та Буковини, становище яких вона характеризує в динаміці, під час першої та другої окупацій. Політика російської влади у цій сфері залишалася нестабільною, хаотичною, непередбачуваною, неузгодженою з реальними потребами регіону. Ситуація погіршувалася уна-

слідок того, що російські війська «на правах переможців» не сплачували за використання міської інфраструктури, вкрай зруйнованої внаслідок воєнних дій. Упродовж тимчасових окупацій 1914–1915 та 1916–1917 рр. відбувалося неухильне скорочення дохідної та витратної частин бюджетів, про що свідчить їх аналіз по містах Тернопіль, Львів, Чернівці, Станіслав, Бучач, Богородчани, Галич, Підволочиськ та ін. Дослідниця навела дані про спроби окупаційної влади здійснити заходи з покращення становища, які поєднувалися з дріб'язковою опікою над органами місцевого самоврядування, що були обмежені в своїх діях. У монографії наведено об'єктивні дані про мінімізацію бюджетів, їхній повсюдний дефіцит і описані моторошні картини занепаду регіону. С. Орлик відзначила спроби органів місцевого самоврядування розв'язати наявні проблеми; наведені дані засвідчують, що позики і допомоги місцевим бюджетам надходили головним чином від приватних осіб під заставу міського майна. Єдиний випадок, зафіксований дослідницею, стався у м. Сторожинець Чернівецької губернії, коли російська окупаційна влада «демократичного» Тимчасового уряду надала поворотну позику для покриття дефіцитного бюджету. Проблема частково вирішувалася також за рахунок випуску міських бон.

Висновки монографії, розширені та системні, підбивають підсумки дослідження на основі багатого архівного та історіографічного матеріалу, які не переобтяжують її, а роблять більш аргументованою та ґрунтовною. Книга ілюстрована чисельними таблицями, світлинами та репродукціями, що візуально підтверджують фінансово-економічну діяльність російської окупаційної адміністрації у Галичині та Буковині, додають ваги авторським положенням і висновкам. Зауважимо лише, що для роботи такого високого ґатунку вкрай потрібні індекси географічних назв та імен, які на жаль, відсутні.

Отже, констатуємо: історична наука збагатилася новаторським дослідженням, яке системно і комплексно розв'язало поставлені завдання та дозволило побачити в ракурсі «нової економічної історії» діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковині у період Першої світової війни.

Насамкінець зауважимо, що історична наука, безперечно, є індикатором важливих соціальних явищ. Підтвердженням цієї думки може слугувати рецензована монографія, адже ще п'ятнадцять, чи навіть п'ять років тому на вихід подібної книги навряд чи можна було сподіватися. Сьогодні, в контексті українсько-російських відносин, її опублікування є надзвичайно вчасним.

Примітки:

¹ Орлов И. Б. «Человек исторический» в системе гуманитарного знания. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. С. 144–145; Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. С. 543–544.

Отримано: 17.07.2018 р.